

Indian Medicine and Iranian's Role in Its Transition to the Islamic Era

Hamid Kaviani Pooya

Associate Professor, Department of History, Shahid Bahonar University of Kerman, Email: kavyani@uk.ac.ir

Extended Abstract

Effective factors in the dynamics of science and publication, and the enhancement of the knowledge and achievements of a nation or civilization; is the association of scientists with each other and the exploitation of achievements and information. Meanwhile, with the range of Muslim territories and the geographical distance of the center of the Islamic caliphate with the land of India; The ambiguity in this study is based on; how Islamic medicine used Indian medicine and how Indian medicine influences the Islamic world, and what routes and methods have been transmitted. How can the Iranian people, as officials and scholars, play a role in understanding and understanding Muslims of Indian medicine in the Islamic era? With the approach to this ambiguity, by studying existing documents and evidence and analyzing historical sources information, the present researched achieved to these results: Thus, with Muslim rule in the Sassanid kingdom, Hindu medicine, were attracted to the Muslims; together with Iranian scholars. of course, Iranian ministers and medicine had a special contribution to combining Islamic medicine with Indian medicine.

Keywords: Indian medicine, Islamic medicine, Iran, Iranian physicians, Barmakids

1. Introduction

India is a great land in the Southeast Asia with a large population enjoying ancient civilizations, various regions, and different religions. It is reported that Indians have always been pioneers in science and technology by historians and tourists. The scientific exchanges between Iran and India continued in the

Islamic era by the Arabs' conquests and the expansion of Islamic territory to India, which had a very close relationship with Iran. After the appearance of Islam, the Indian teachers and students connected with the capital of Islamic government through Iran and their own participations in the Sassanid territory. This connection has led to the fact that most parts of Islamic works of historians and geographers have belonged to Indian history.

Considering Indian science and technology, the expansion of knowledge and medical achievements of this territory among the ancient civilizations in addition to the popularity of Indian knowledge in Islamic era; this research intends to find out what benefits Islamic medicine has received from the Indian one by studying the features and positions of Indian medicine in the ancient world. Additionally, this study is to find out how the combination of Islamic and Indian medicine has occurred generally, and which factors have been impressive in Muslims familiarity with the Indian medicine. Also, the important issue of Iranians' role in introducing Indians' culture and knowledge to the Islamic world is going to be studied.

The impression of Indian medicine on the "Islamic medicine" and its importance and value can be inferred from the answers of the above questions. Taking into consideration the interferences of various people and countries in the foundation and glory of Islamic civilization; therefore, it seems crucial to study the role of India and its medicine achievements in the construction of Islamic medicine, and the role of Iran, its high positions and scholars in the transition of Indian medicine knowledge to the Islamic territory in the studies of Islamic civilization.

2. Research methodology

This research following library methodology firstly recognized the existing documents, then prioritized the resources based on their significance and credibility. In the following, the information were assembled through flash cards and the contents were scientifically analyzed by the use of descriptive-analytic methodology.

3. Discussion

Indian medicine was mostly integrated with prayers, incantations, and any kind of spells, and each of the gods was associated with a disease, in other words, accounted as a specific disease repellent (Rig Vada, 1993: 480, 475-79). Meanwhile, the Indian medicine achieved a significant progress before the other civilizations achieving such great products. In fact, Vedict doctors found

methods for facing a variety of diseases. They believed that diseases were mostly rooted in heredity although they themselves expressed that the cause of some diseases was seasonal changes. Interestingly, they expressed that some other diseases produce very small creatures in body (Renan, *Bit*; 278), also they were familiar with diabetes and analyzed the disease by tasting the sick's urine (Khazar Akavi, 2000;50). Such an improvement in Indian medicine led to its popularity in the ancient world, as most of historians and authors of medicine history works accounted India as one of the principal cornerstones in medicine and pharmacology (Ibn Abi Osaybe, 1970: 35). It is worth mentioning that in the ancient India, surgery and autopsy improved significantly, while surgery was taught to medicine students (Rana, 1987,120). Political and cultural relationships between Iran and India have been reflected in documents as in the eras of Achaemenian, Parthian, and specially in Sassanid the exchanges between the two countries were highly posited (Nak: Kavyani Pouia, 2015, 97: 105). As in Gondishapur (Bit Lapat), which was one of the biggest medical centers in the world before Islam, a group of Indian doctors were always teaching Indian medicine beside the other ones (Abbott, 1968: 71; Taylor, 2010: 8-9). After the Sassanid era in the Islamic one, Islamic historians and geographers have discussed the exchanges between Iran and India in which Indian products being very practical in medicine, enjoyed a high position (Ibn Balkh, 1995: 455-449, 286-299). Indian medicine became specifically popular as one of the three principles of Islamic medicine by the entrance of Indians to the Muslims' capital. Different factors were involved in transition and prevalence of Indian treatment and medicine methodology in Islamic medicine. Among them, Indian medicine was brought directly into the Islamic capital firstly by the Indian doctors who studied medicine in Iran and Gondishapur scientific centers, meanwhile the support of Barmecide ministers and their actions were significantly impressive. Additionally, Iranian doctors in Islamic era played very important roles in transition of Indian medicine knowledge to the Islamic world by translating the Indian works. Therefore, most of the Indian works, treatment methods, and pharmaceuticals transited to the Islamic world (Jurji zaydan, 1993: 549). The Iranian doctors like: Rabn Tabari, Zakaria Razi, Abu Mansur Ibn Heravi, and Abu Rayhan Biruni defended the Indian medicine methods against the Greek one and they tried their bests in order to integrate it with the Islamic one even much better than the Indian doctors.

4. Results

Islamic medicine is a combination of medical sciences in ancient civilizations in which the Indian medicine and scholarship has been one of the three main principles in the Islamic era. In addition, Indian medicine became famous very soon in this era and Indian treatment methodology enjoyed proper attention as a practical one since Indian medicine included leading treatments and pharmaceuticals. In fact, the Indian medicine succeeded in having access to various treatment methods especially in surgery and autopsy hundred years before Christ Birth. Based on the direct relationships with Iran and the establishment of the greatest scientific-medical centers in Sassanid era, Indian doctors travelled to Iran and were admitted in the scientific centers, then Indian medicine enjoyed a great popularity beside the Iranian and Greek ones in the Sassanid era. By the downfall of the Sassanid and especially in the Abbasi period, Indian doctors beside the Iranian ones entered the Islamic territory while in this entrance Barmecide family and other high positions of Iran played significant roles since this family encouraged the Indian and Iranian scholars in translation and transfer of the Indian science to the Islamic capital. Therefore, because of the previous connections between Iranians and Indians and Iranians' familiarity with the Indian medicine, doctors, and pharmacists, Iranians tried their bests to advertise and use the Indian medicine even more than Indians did. Actually, the first works in medicine in the Islamic era including Indian medicine and drugs were authored by Iranians, this works led to Indian medicine to compete with the popular medicine of that time, especially the Greek one.

5. Reference.

1. ABBOTT. Nabia ,“Appendix Jundishapur: Apre Liminary Historical Sketch”, VOL. 7, *Ars orientalis*;1968.
2. Al-Jahiz, ‘Amr ibn Baḥr, *Albaian o altabiin*, VolII, Beirut: Darolmajtab Alhelal, 2002.
3. al-Majusi, 'Ali ibn al-'Abbas, *Kāmil aṣ-Ṣinā'a aṭ-Ṭibbiyya*, VoII, Ghahere:1877.
4. Al-Tha'ālibī, Ghorar Akhbar molok akfors o seirhom, Trans: mohammad fazaeli, Noghre press,1989.
5. Arian, Lashkarkeshi eskandar, trans: Mohsen khadem, Tehran: markaz vashr-e daneshgahi, 2009.

6. Bahrami,rohahhah,"Enteghal danesh pezeshli hendian be alam-e Eslam",Faslname tarikh islam, 7th year,spring 25:2006,p;5-34.
7. Bal'ami, Abu Ali Muhammad, Tarikhnameye-i Bal'ami,VoL4, pazhuhesh-e mohammad roshan, Tehran:Alborz press,1994.
8. Bar Hebraeus, Gregory, mokhtasara tarikh o dowall, trans; abdolmohammad aiati, Tehran:Elmi o farhangi press,1988.
9. Biruni,Aburihan.alseidane fe tab,. trans bagher mozafar zade,Tehran :Farhangestan adab farsi,2004.
10. Biruni,Aburihan.Asarolbaghiye anel ghorun e lkhaliye. Trans: Ali Akbar Dana sereshet, Tehran: Amir kabir press,2010.
11. Bouvat, Lucien,Barmakian, trans: Abdolhosein meikadeh, Tehran:Elmi farhangi press, 1957.
12. Brosius, Maria, The Persian Empire from Cyrus II to Artaxerxes I, trans: haide mashaiekh, Mahi press, 2009.
13. Browne, Edward Granville, Tarikh-e teb Islamic, trans: masoud rajab nia, Tehran: bongah tarjome o nashre ketab,1958.
14. Dampier, William Cecil Dampier, Tarikh-e Elm, Trans: Abdolhosein azarang, Tehran: samt press,1992.
15. Diodorus Siculus,Iran va ketabkhne tarikhi, Trans:hamid bikas, esmaiel sangari, Tehran: Jami,2005.
16. Elgood, Cyril Lloyd, Tarikh pezeshki iran o sarzaminhaie khelafat-e sharghi, Trans: baher Forghni, Tehran: Amirkabir,1992,2007.
17. Ferdosi, Abolqasem , Shahname, editions: Julius von Mohl, be koshesh Akbarian, Tehran: Ekham press,2008.
18. Fuat Sezgin , Geschichte des arabischen Schrifttums, vol;3., Leiden, 1967-1984.
19. GARDĪZĪ, ABU SA'ĪD,Zein o alakhbar,tashih Habibi, Tehran: Donyaie ketab,1984.
20. George Sarton, Moghadame bar tarikh elm az Homer ta ommar khaiam, VolI, Trans:Gholamhosein afshar,Tehran: entesharat daftar tarvij olome vezarat olom,1974.
21. George Sarton,Tarikh-e Elm, Trans: Ahmad Aram,Tehran: Amirkabir press,1967.
22. Ghefti,jamak-e din, tarikh o alhokama,be koshesh Bahman daraei, Tehran: Tehran university,1992.

23. Ghiravani, ebrahim ibn ali, Zahr o aladab o samar o albab, VolI, Beirut: Daraljalil. undated.
24. Gutas, Dimitri, Tafaror-e Yonani Farhang-e Arabi, Trans: mohammad saeid hanaei kashani, Tehran: markaz nashr-e daneshgahi, 2002.
25. Hanna Al-Fakhoury, Tarikh-e Adabiat zaban arabi, Trans: Abdolmohammad Aiati, Tehran: Tos press, 1999.
26. Heravi, Abu Mansur Movafaq, Alabnie an haghegh aladvie, VolI, Tehran: Tehran university, 1967.
27. Herodotus, Tavarikh, Trans: vahid mazandarani, Donyaie ketab, 2007.
28. Ibn Abī Uṣaybi‘a, Mu’affaq al-Dīn, Oyun-al-Anba fi Tabaqat-Al-Attebba, VolI, trans: seyed jafar ghazban, mahmmod najm abadi, Tehran: Tehran university, 1970.
29. Ibn Balkhi, Fars-Nama, Shiraz: boniad fars shenasi, 1995.
30. Ibn Juljul, abu Dawud Sulayman, 'Uyun al-anba' fi tabaqat al-atiba', trans: seyed mohammad kazem Emam, Tehran: Tehran university, 2015.
31. ibn Miskawayh Abū ‘Alī Aḥmad, Tajarob alomam, VolI, , Trans: Abolghasem emami, Tehran: sorosh, 1990.
32. Ibn Nadīm, Muḥammad ibn Ishāq, 'alfehrest, trans: mohammad reza tajadod, Tehran: asatir, 1971.
33. Jurji Zaydan, Tarikh tamadon islami, Trans: Ali javaher kalam, Tehran: Amirkabir press, 1993.
34. Kateb Chalabi, Mostafa bin Abdullah, kashf alznon an asami alkotob va alfonon, VolII, Baghdad: maktab almosana, undated.
35. Kavyanipooya, hamid, "Taamol o tabadolat elmi, Farhangi iran dar rozgar sasanian", Faslname motaleat shbhe Ghare "Winter: 2015, p; 93-108.
36. Kavyanipooya, hamid, Tarikh-e Bimarestanha va marakez darmani dar iran, Tehran: Almaei, 2014.
37. Kent. R. G, " Old Persian", New Haven, American Oriental Society, 1953.
38. khezr akavi, rahab, Almoje fi tarikh altbeb end alarab, Beirut: daromanahel, 2000.
39. Maloori, JP and others, Se goftar darbari Arian, Trans: masoud rajab nia, Tehran: Amirkabir, 1975.
40. Meadows, Andrew R. The Adminstration of the Achaemenid empire, John Curtis and nigel Tallis (ed), in forgotten Persian empire: The world of Ancient Persia, London: British Museum, (from p181 to p 210), 2005

41. Mohaghegh, Mehdi, Hezar o pansad yaddasht dar mabahas loghavi , adabi, tarikhi, Falsafi va kalami va tarikh olom dar islam, Tehran: Tehran uninersity,1999.
42. Mohammadi Bolbolanabad,badri,olohi nazari, Zahra," Enteghal Tebe Hendi be jahan Islam", majale teb sonata islam o Iran,3th nomber, 2012, p;351-364.
43. Mubārakpūrī (Qāzī) ,Abu al-Maali Athar,Rejal alsend , alhend ela algharn alsabe, ghahere: Dār al-Anṣār, 1977
44. Naeini,Jalal,Sanavian dar ahd-e Bastan,Esfahan:Toba press,2005.
45. Najmabadi,mahmod,Tarikh teb dar iran, Voll, Tehran:Tehran university,1992.
46. Nasr, Hossein, Elm o tamadon dar islam, Trans:Ahmad Aram, Tehran:kharazmi,1980.
47. Ojha,K.C, The history of foreign rule in ancient India,Gyan, Allahabad,1968.
48. Rabban al-Tabari, Ali ibn Sahl, Ferdos al-Hekmah,Berkin: mohammad zobair sedighi press,1928.
49. Rana.R.D,"Pharmacy in Ancient India" ,India Jurnal of science 1987.
50. Raste Amoze bezeshki moghan, gozaresh roham ashe, masood mirshahi, Tehran: Asatir, 2004.
51. Rig Veda, Trans: mohammad reza jalali naieni, Tehrak:Noghre press,1993.
52. Ronan,calin A, Tarikh-e Elm cambridg, Trans:Hasan Afshar, Tehran:Nashr-e markaz, undated
53. Safa,zabiholah, Tarikh- e olome aghli dar tamadon-e islami, Voll, Tehran: Amirkabir, 1953.
54. Sezgin, Fuat, Tarikh negaresh-haie Arabi, Trans:Tadvin o Amade sazi moasese fehrestegan, Tehran: Printing and Publishing Organization,2001.
55. Tabari, Mohammad jarir, Tarikh Tabari, Voll, Trans:Abolghasem paiandeh, Tehran: Boniad farhang iran,1974.
56. Tafazzoli,Ahmad, Tarikh adabiat pish az islam, Tehran:Sokhan press,2004.
57. Tarachand,"Hejrat afsane o dastanhaie hendi",Aeine khand, 10th year,1973.
58. Taylor. Gail Marlow,"The Physicians of Jundishapur, University of California", Irvine sasanika: 2010.

59. Tenet.j.e, Ceylon, : an account of the island, physical, historical, and topographical with notices of its natural history, antiquities and productions, VOL I ,London:1860
60. Thapliyal Uma Prasad, Foreign elements in ancient Indian society,Manshiram, New Delhi, 1979: 44-48
61. Upanishads, trans:Mehdi javaherian,paiam yazdanjo, Tehran: nashr-e markaz,2008.
62. Venzmer, Gerhard,panj hezar sal pezeshki, Trans:siavosh Agah, Tehran:Elmi o Farhangi,1987.
63. Wajestyk Dominik,"Medicine ,India(the new Dictionary of the Ideas)",Draft of 15 th Agust 2003.
64. Will Durant,Tarikh Tamadoon, VolI, Trans:Ahmad Aram, Tehran:Elmi o farhangi, 1997.
65. Will Durant,Tarikh Tamadoon, VolII, Trans: Ahmad Aram, Tehran:Entesharat o Amozesh Enghelab,1988.
66. Ya'qubi, Ahmad ibn Abu Ya'qub, Tarikh Ya'qubi, VolI, Trans:Ebrahim Ayati, Tehran: bongah tarjome o nashre ketab,1964.
67. Yusufi Heravi, Yusuf ibn mohammad, Ryaz oladvie, VolI, Tehran:Almaei,2012.

مطالعات شبه‌قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان

دوره ۱۴، شماره ۴۲، بهار و تابستان ۱۴۰۱ (صص ۲۸۱-۳۰۸)

DOI:10.22111/jsr.2020.24753.1760

طب هندی و نقش ایرانیان در انتقال آن به دوران اسلامی

حمید کاویانی پویا^۱

چکیده

از عوامل مؤثر بر پویایی علوم و نشر و اعتلای دانش و دستاوردهای علمی یک ملت یا تمدن، ارتباط دانشمندان با یکدیگر و بهره‌وری از دستاوردها و معلومات هم است. در این بین با گستره قلمرو مسلمین و گسیختگی و فاصله جغرافیایی مرکز خلافت اسلامی با سرزمین هند و ممالک شرقی، ابهام موجود در این پژوهش بر این مناست که: طب اسلامی، از طب هندی چه بهره‌ای برده و نفوذ و نشر طب هندی در عالم اسلامی، چگونه و از چه مسیرها و روش‌هایی میسر شد. همچنین برای ایرانیان در مقام صاحب‌منصبان و دانشمندان چه سهم و نقشی در آشنایی و درک مسلمانان از طب هندی در عصر اسلامی می‌توان قائل بود؟ با رویکرد بدین ابهامات، پژوهش موجود با مطالعه اسناد و شواهد موجود و تجزیه و تحلیل اطلاعات منابع تاریخی بدین نتایج نائل آمد که با سلطه مسلمانان بر قلمرو ساسانیان، طب هندی و طبای هندی نیز به همراه دانشمندان ایرانی جذب دارالخلافت مسلمین شده و البته وزرای ایرانی از عوامل بنیادین در آشنایی دنیای اسلام با فرهنگ و علوم هندی شدند. افزون بر این، دانشمندان و طبای ایرانی سهم ویژه‌ای را در تلفیق طب اسلامی با طب هندی داشته و به نحو مطلوبی در معرفی و دفاع از طب هندی کوشیدند.

واژه‌های کلیدی: طب هندی، ایران، طب اسلامی، پزشکان ایرانی، برمکیان

۱- مقدمه

هند، سرزمینی است در جنوب شرقی آسیا با پهنه‌ای بسیار وسیع و جمعیتی انبوه که این ویژگی سبب شده عنوان شبه‌قاره را دریافت کند. این سرزمین، با قدمت طولانی و تمدنی دیرین، دارای

Email: kavayani@uk.ac.ir

۱. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه شهید باهنر کرمان

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۲۰

تاریخ پایان اصلاحات: ۱۳۹۹/۰۷/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۱/۲۹

اقلیم متنوع و ادیان مختلف بوده و همچنین به گزارش مورخان و سیاحان، در علوم و فنون پیشگام بوده‌است. با فتوحات اعراب و گسترش قلمرو اسلامی هندوستان که ارتباط بسیار نزدیکی با ایران زمین داشته و فارغ از دوران‌های متمادی که در زمره قلمرو ایرانیان باستان قرار داشت و دستاوردهای علمی این خطه با علوم و دانش ایرانی همراه و همگام بوده و تبادلات علمی بین ایران و هند تا دوران اسلامی همچنان برقرار بود. پس از ظهور اسلام نیز معلمان و متعلمان هندی از طریق ایران و با توجه به حضور و فعالیت خویش در قلمرو ساسانی با مرکز حکومت اسلامی ارتباط یافتند. این آشنایی به نحوی بود که همواره بخشی از آثار مورخان و جغرافی‌دانان اسلامی به تاریخ و اساطیر و دانش و فنون هندیان اختصاص دارد.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

با توجه به علوم و فنون هندیان و گسترش دانش و دستاوردهای طبی ساکنان این قلمرو در بین تمدن‌های باستانی و همچنین معرفیت دانش هندی در دوران اسلامی، پژوهش پیش‌رو درصدد است با بررسی ویژگی و جایگاه طب هندی در دنیای باستان، دریابد طب اسلامی چه بهره‌ای از طب هندی گرفته و رسوخ، نفوذ و به‌طورکلی تلفیق طب هندی با طب اسلامی چگونه صورت پذیرفته و چه عواملی در آشنایی مسلمین با دانش طبی هندیان مؤثر بود و مسئله مهم اینکه ایرانیان در معرفی فرهنگ و دانش هندیان به عالم اسلامی چه نقش و سهمی را عهده‌دار بودند؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

با پرداختن و پاسخگویی بدین مسائل و ابهامات مذکور، می‌توان تأثیرپذیری طبی که با عنوان «طب اسلامی» معروف است را از دانش طبی هندیان دریافت و اهمیت و اعتبار طب هندی را در دوران اسلامی مشخص کرد؛ بدین‌سان با توجه به اینکه در بنیاد و شکوفایی تمدن اسلامی ملل، اقوام و تمدن‌های مختلف دخیل بوده‌اند، سهم هند و دستاوردهای طبی این شبه‌قاره در ساختار طب اسلامی و همچنین نقش ایران زمین و صاحب‌منصبان و دانشمندان ایرانی در انتقال دانش طبی هندیان به قلمرو اسلامی در مطالعات تمدن اسلامی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

۱-۳- روش پژوهش

در پژوهش مذکور با رویکرد پژوهش‌محورانه‌ای ابتدا منابع مورد شناسایی قرار گرفته، سپس با اولویت‌بندی منابع بر مبنای اهمیت و اعتبار آن‌ها، اطلاعات موجود فیش‌نویسی و مطالب یافته‌شده

مورد چینش و پردازش علمی قرار گرفته است. در پایان با تجزیه و تحلیل داده‌ها به منظور پاسخگویی به مسئله اصلی، مباحث به شیوه توصیفی-تحلیلی تدوین شده است.

۱-۴- پیشینه پژوهش

با وجود برخی پژوهش‌ها در خصوص تاریخ هند، پژوهشی که دانش هندیان را در دوران باستان مورد بررسی قرار دهد، کم‌شمار بوده و به‌ویژه در خصوص دانش طبی هندیان اطلاعات جسته‌گریخته‌ای وجود دارد. در این بین تأثیر طب هندی در طب اسلامی و عوامل معروفیت و شناخت مسلمین از دانش طبی هندیان مسئله‌ای است که موجب پیشبرد این مقاله شد. البته گفتنی است که: درباره انتقال طب هندی به قلمرو اسلامی، مقاله‌ای با عنوان «انتقال طب هندی به جهان اسلام» نگاشته شده است (محمدی و الهوئی، ۱۳۹۱: ۳۵۱-۳۶۳) که در آن به پزشکان هندی در قلمرو اسلامی و ترجمه برخی آثار هندیان و همچنین سهم یونانیان در این انتقال اشاره شده است. از طرفی مقاله‌ای با عنوان «انتقال دانش پزشکی هندیان اسلام» در کنار شرح مختصر طب هندی تنها به پزشکان هندی و آثار ایشان در عصر اسلامی پرداخته شده است (بهرامی، ۱۳۸۵: ۶-۲۹)؛ اما پژوهش‌های مذکور به نقش ایرانیان (از جمله صاحب‌منصبان) و مهم‌تر از آن داروشناسان و اطبای ایرانی در این انتقال اشاره‌ای نکرده‌اند. بدین‌سان مقاله پیش‌رو با بررسی طب هندی در عصر باستان و به‌ویژه بازتاب طب هندی در آثار پزشکان اسلامی سهم و نقش ایرانیان را در معرفی طب هندی و تلفیق طب اسلامی با دانش درمانی-دارویی هندیان را مورد بررسی قرار داده است.

۲- نگرشی به طب هندیان در عصر باستان

به سبب اقلیم و طبیعت پیچیده و کم‌تر شناخته‌شده هند، باورهای مختلفی که آمیخته با رازها و رمزها بود در هند و زندگی هندوان رایج شده و در این بین، درمانگری و رویکرد به بیماری‌ها نیز تحت تأثیر سحر و مسائل ماوراءالطبیعه قرار داشت و فیلسوفان هندی در مجمع عمومی سالانه بیماری‌ها را همچون خشکی‌ها و باران‌ها پیشگویی می‌کردند (دیودور سیسیلی، ۱۳۸۴: ۱۵۸)؛ بنابراین طب هندی در دوران باستان همواره با دعاها، وردها و انواع طلسم‌ها همراه بوده است و هریک از خدایان در ارتباط با یک بیماری و به عبارت بهتر عامل دفع بیماری خاصی محسوب می‌شدند و برهمنان هندی در نقش واسطه‌های نجات‌بخش، با اوراد و ادعیه مختلف برای مردم و خود، از ایزدان مختلف خواستار شفا می‌شدند (ریگ ودا، ۱۳۷۲: ۷۹-۸۰، ۴۷۵-۴۸۰؛ نجم‌آبادی، ۱/۱۳۷۱: ۳۵-۳۶) با این حال این امر سبب نشد که درمانگری در مراحل ابتدایی و خرافی بماند،

بلکه به تدریج و البته با سرعتی درخور، همان‌گونه که اقلیم هند سبب رواج باورها و اعتقاداتی گاه خرافی شده بود، طبیعت هند در درمان بیماری‌ها به یاری آدمی آمده و هند در داروسازی و داروشناسی و گیاهان دارویی جایگاه قابل‌ملاحظه‌ای یافت.

درواقع آن‌گونه که اسناد و شواهد گواهی می‌دهند، طب هندی در دوران باستان از جایگاه و اهمیت خاصی برخوردار بود و این خطه از جهان متمدن، در سیر کشف بیماری‌ها و راهکارهای درمانگری، به دستاوردهای قابل‌ملاحظه‌ای نائل آمده بودند؛ بدین‌گونه که از متون کهن برمی‌آید، در هزاره نخست پیش از میلاد، پزشکان هندی ۱۱۲۰ نوع بیماری را شناخته و مرض قند را با چشیدن ادرار شخص مبتلا تشخیص می‌دادند (فنتزمر، ۱۳۶۶: ۵۰-۴۹). همچنین با بیماری دیابت آشنا بودند و با چشیدن طعم شیرین و عسلی ادرار، درباره بیماری صاحب ادرار، اظهارنظر طبی می‌کردند (خضرعکاو، ۲۰۰۰: ۵۰). پزشکان ودایی روش‌هایی برای مقابله با انواع بسیاری از بیماری‌ها یافتند. آن‌ها باور داشتند که بیماری‌ها اغلب علتی موروثی دارند؛ گرچه خود یاد می‌دادند که بعضی از امراض نیز ناشی از تغییرات فصلی است. جالب‌تر اینکه می‌گفتند بیماری‌های دیگری مولود موجودات ریزی داخل بدن هستند (رنان، بی‌تا: ۲۷۸)؛ بدین سان گویا آنچه ما نظریه میکروبی بیماری می‌نامیم، آن‌ها مسلم می‌دانستند (نک: دورانت، ۱۳۷۶، ۶۰۱/۱-۶۰۴).

باری هرچند در مراحل نخستین و آن‌گونه که در اساطیر هندویی مندرج است، بیماری معلول وجود علت‌های مختلفی بود که از آن جمله می‌توان به نقش موجوداتی خبیث از طایفه دیوان و اجنه در تولید بیماری اشاره کرد (ریگ ودا، ۱۳۷۲: ۴۵۶؛ جلال نائینی، ۱۳۸۴: ۱۷۲)؛ اما در آیورودا این فکر که بیماری همانا عدم تعادلی در بدن است، مضمونی کلیدی است. براین اساس درمان بیماری، فرایندی دوسویه است: امحای اجزایی که موجب عدم تعادل شده‌اند و جایگزینی آن‌ها با اجزای هماهنگ. در اینجا درکی از دستگاه گوارش به چشم می‌خورد. غذا وارد بدن می‌شود، سپس می‌سوزد و تبدیل به خون، ماهیچه، چربی، مغز، استخوان یا اسپرم می‌شود و شاید همین نگرش بود که منشأ فکر معالجه بیماری از طریق حذف و تعویض مواد زیان‌آور شد. (رنان، بی‌تا: ۲۷۹). همچنین در طب هندی، چهار رکن اساسی «طبابت» عبارت بود از: طبیب، مریض، درمان و ملازم (پرستار). به واقع هندیان قدیم برای پرستاران و ملازمان اطبای خود، اصول و ضوابطی، نظیر معرفت و علم به طرز تهیه دارو و ترکیب آن‌ها، پاک‌ی روح، پاک‌ی چشم و فداکاری

را لازم دانسته‌اند (نجم‌آبادی، ۱۳۷۱: ۴۳)؛ بنابراین طب هندی از هزاره نخست پیش از میلاد، به شکل منسجمی ترتیب یافت که به نام طب آیور ودا (علم زندگی) شناخته می‌شد و تا به امروز نیز در طب سنتی مورد ارجاع است.

بدین سان با پیشرفتی که علم طب در هند یافت، آوازه این سرزمین در دنیای باستان چنان پیچید که حتی بسیاری از مورخان و مؤلفان تاریخ علم طب، هندوستان را یکی از سرچشمه‌های اصلی ظهور دانش طب و داروشناسی قلمداد کردند؛ به طوری که ابن ابی‌اصیبعه (۱۳۴۹: ۳۵) از مسافرت و ارتباط اسقلیبوس، بانی دانش پزشکی و استادش هرمس، به سرزمین هند و فارس خبر می‌دهد و البته این شهرت بی‌پایه نبود و تأثیر طب هندی را در طب دنیای باستان به وضوح می‌توان معترف بود. چنانکه پژوهشگران غربی نیز به تأثیر آموزه‌های هندی در آثار بزرگ‌ترین اطباء یونانی (همچون بقراط و کتاب نفس وی) تأکید دارند که بازتاب آموزه‌های پزشکان بزرگ هندی همچون: چرکه (caraka)، بهله (Bhela) و سوشروتا (susruta) است (سارتن، ۱۳۴۶: ۳۹۹). نکته جالب اینکه حتی پژوهشگران، طب اخلاطی را که پایه و اساس طب بقراطی است، یکی از نظریه‌های رایج در هندوستان و برآمده از این خطه می‌دانند (الگود، ۱۳۷۱: ۳۷). کاویانی پویا، ۱۳۹۳: ۸۵).

درباره پیشرفت طب هندی و مهارت پزشکان هندی، همین بس که طبیبان هندی، در قرن ششم ق.م، رباط‌ها، انواع بخیه، جهاز لنفی، شبکه عصبی، نیام، بافت‌های چربی و عروقی، غشاهای بلغمی و زلالی و نیز عضلانی را بیش از آنچه امروزه از روی هر جسدی می‌توان نشان داد، وصف کردند. پزشکان برجسته هندی در این دوران و حتی تا سده‌های نخستین میلادی به شکل بارزی در درمانگری درخشیده و کتبی درباره درمانگری و جراحی نگاشتند که مورد توجه و استفاده اطباء دیگر ملل و تمدن‌ها قرار گرفت. در این بین آمده است که «سوشروتا» استاد طب دانشگاه بنارس درباره نظام تشخیص و درمان، کتابی به زبان سانسکریت نوشت که مفردات آن را از استادش «دنوتری» اخذ کرده بود. وی در کتابش از جراحی (از قبیل تشریح آب‌مرورید چشم) مامایی، پرهیز، استحمام، دارو، تغذیه و بهداشت نوزاد و آموزش پزشکی مشروحاً بحث می‌کند. (دورانت، ۱۳۶۷: ۷۵۴/۲) «چرکه» (سده دوم میلادی) کتاب «سمهیتا» (یا دانشنامه طب) را تألیف کرد که هنوز در هند از آن استفاده می‌شود. سوشروته بسیاری از اعمال جراحی، مثل آب‌مرورید، فتق، درآوردن سنگ، سزارین و مانند این‌ها و ۱۰۰ تا ۱۲۱ ابزار جراحی از قبیل: انواع نشتر،

سوند، فورسیس، میل و سپکولوم برای مهبل و مقعد را شرح می‌دهد (فتنمر، ۱۳۶۶: ۴۹). دورانت، ۱۳۷۶: ۶۰۴-۶۰۱. خضر عکاوی، ۲۰۰۰م: ۵۰). همچنین در متنی از هند باستان چند عمل جراحی از قبیل آب‌مروراید و فتق شرح داده شده‌است. درباره کالبدشناسی، تن‌کارشناسی (فیزیولوژی) و آسیب‌شناسی توضیحاتی داده شده و بیش از ۷۰۰ گیاه طبی معرفی شده‌است. (دامپی یر، ۱۳۷۱: ۲۶)؛ بنابراین جالب است بدانیم که در هند باستان گاهی اعمال جراحی برای زیبایی و گاهی اوقات نیز برای ساخت دست و پای مصنوعی انجام شده‌است (فتنمر، ۱۳۶۶: ۴۹-۵۰) و در این میان آموزش‌های پزشکی عمل جراحی نیز به طالبان دانش پزشکی آموزش داده می‌شد (Rana, 1987: 120). در واقع خلاصه‌ای از sustrata شامل بخش‌های بسیاری از آموزش و عمل جراحان (اقدامات جراحان) است و جراحان به‌عنوان گروهی مجزا از پزشکان و گیاه‌درمانان متصور می‌شوند که هنوز علت این امر مشخص نیست (Wajestyk, 2003;16). به هر روی، هر آنچه بود، جراحی در هند تاریخ متفاوتی از دیگر بخش‌های پزشکی سنتی دارد و مهم آنکه در جای‌جای متون دینی نیز در تمثیل‌ها به اعضا و ساختار مختلف بدن انسان اشاره شده‌است (اوپانیشادها، ۱۳۸۷: ۱۱۱-۱۱۲).

۳- ارتباط طب هندی با طب ایرانی در عصر باستان

روابط سیاسی و فرهنگی ایران و هند از دیرباز در اسناد منعکس یافته‌است. سوای حضور سفرای هندی در دربار واپسین شهریار ماد (گزنفون، ۱۳۸۳: ۶۳-۶۴)، بنیاد دولت هخامنشی و فتح سرزمین بلخ، افغانستان، پنجاب و سند باعث پیوند اقتصادی و سیاسی در شبه‌قاره شد تا آنجا که حتی بعد از سقوط هخامنشیان، این پیوند تداوم یافت. بدین‌سان می‌توان گفت بیان‌گذار هخامنشی (کوروش بزرگ)، نخستین قدرت غیرهندی بود که از غرب به هند رسید (Majumdar, 1987: 39-41). داریوش نیز در سال ۵۱۸ ق.م، هندوستان را تا کرانه رودخانه سند تصرف کرد (بروسیوس، ۱۳۸۸: ۲۰) و در این بین هند که با عنوان «Hindu» در کتیبه‌ها و بین ساتراپ‌های هخامنشی نمایان می‌شود (Kent, 1953: 214) به‌سبب ثروت سرزمین هندوستان و اینکه به گفته هردوت از همه اقوام جهان جمعیت بیشتری دارند، مالیات بسیار زیادی را که معادل یک‌سوم کل مالیات ساتراپ‌های هخامنشی بود، به دولت مرکزی می‌پرداخت (هردوت، ۱۳۸۶: ۲۲؛ Meadows, 2005: 210).

به هر روی، در عصر هخامنشیان این پیوند با هند و قلمرو هند در زمینه‌های مختلف تداوم یافت تا اینکه مناطق فتح شده پس از سقوط هخامنشیان و در زمان چاندرراگوپتای موریایی، مجدداً به تصرف هندیان درمی‌آید (Thapliyal, 1979: 11)؛ اما هیچگاه ارتباط سلسله‌های ایرانی و جامعه ایرانی با هند گسسته نشد، بلکه در عصر اشکانی روابط سیاسی و به‌ویژه در حوزه‌های مختلف اقتصادی و فرهنگی این ارتباطات تداوم داشت و سکه‌ها و محصولات پارتی در هند گسترش داشت و از هند که به گزارش مورخان پوشیده از انواع درختان میوه، دشت‌های حاصلخیز و به سبب رودهای فراوان دارای مقدار زیادی ارزن، سبزیجات گوناگون، برنج، دانه‌های خوراکی (مانند بوسپور و دمتر) و میوه بود (دیودورسیسیلی، ۱۳۸۴: ۱۵۲-۱۵۳. آریان، ۱۳۸۸: ۲۰۵) نیز محصولات طبیعی داشت، مانند: ادویه، فلفل، زنجبیل، زعفران، عطریات و داروهای گیاهی چون: سنبل‌الطیب، صندل، مشک، دارچین، خشل، جسر زرد و روغن‌های نباتی به ایران وارد می‌شد و مورد استفاده قرار می‌گرفت (Thapliyal, 1979: 44-48; Ohja, 1968: 96-99).

در روزگار ساسانیان که تجارت دریایی با هند به اوج خود رسیده و برخی بنادر مهم مانند جزیره سیلان) در حوزه قدرت ایران بود (Tenet, 1860: 580)، این روابط به‌ویژه در حوزه علمی و فرهنگی بیشتر شد (نک: کاویانی‌پویا، ۱۳۹۴: ۹۷-۱۰۵). ساسانیان که خود را برآمده از هند می‌دیدند و معتقد بودند پنج نسل پیش از ساسان را اجداد اردشیر بابکان در هند به‌سربرده‌اند (فردوسی، ۱۳۸۵: ۱۰۱۹)، پس از تثبیت قدرت، نگرش مطلوبی به علوم و به‌خصوص طب هندی کردند. در واقع پادشاهان ساسانی نیز به‌خوبی از اهمیت سلامت و تندرستی فردی و جمعی آگاه بودند و به این امر و نیز به علم پزشکی که با سلامت جامعه در ارتباط بود، اهمیت فوق‌العاده‌ای می‌دادند. آنان نیز همانند پادشاهان دیگر سلسله‌های ایرانی پیش از خود، اقدامات مفیدی انجام دادند؛ چنانکه در دوره ساسانیان بیش از دوره‌های دیگر شاهد احیای روزافزون دانش پزشکی هستیم (نک: کاویانی‌پویا، ۱۳۹۳: ۲۸۴-۲۹۱) و به ورود و حضور پزشکان هندی در دربار ساسانی و مراکز علمی-درمانی به‌کرات برمی‌خوریم (مسکویه، ۱۳۶۹: ۱۳۹/۱)؛ چنانکه برخی نواحی ایران (مانند شوش)، حتی در عصر اسلامی وارث طب هندی قلمداد شدند (طبری، ۱۳۵۲: ۲/۶۰۵).

براین‌اساس در جندی‌شاپور (بیت لاپات)، یکی از بزرگ‌ترین مراکز طبی قبل از اسلام در دنیا، همواره عده‌ای از پزشکان هندی در کنار دیگر اطبا وجود داشتند که به تعلیم اصول طب هندی می‌پرداختند (Abbott, 1968: 71. Taylor, 2010: 8-9)؛ ازاین‌رو این ایالت یکی از بزرگ‌ترین

مراکز مذهبی ایران و از مهم‌ترین مراکزهای تجمع علمای عیسوی و محل تعلیم طب یونانی و آمیزش آن با طب ایرانی و هندی شد.

۴- طب هندی و پزشکان هندی در عصر اسلامی

روابط گسترده ایران و هند در عصر باستان، در دوران اسلامی پس از گسست کوتاه‌مدتی، دوباره آغاز شد و کالاها و محصولات هندی به ایران سرازیر شد. مورخان و جغرافی‌دانان اسلامی در خصوص مبادلات بین ایران و هند به تفصیل گفت‌وگو کرده‌اند که در این بین محصولات هندی که در حوزه پزشکی نیز کاربرد فراوانی داشت، جای خاصی دارد (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۴۴۹-۴۵۵ و ۲۹۹-۲۸۶). در واقع با سقوط ساسانیان و پیوست قلمرو ایرانی به امپراتوری اسلامی و نفوذ ایرانیان و هنر و دستاوردهای آنان به دنیای اسلام و تلفیق با جهان عرب، طب ایرانی و به عبارتی طب اهل ذمه توانست در دوران بنی‌امیه نیز مجالی برای حضور و خودنمایی بیابد و پس از گسستی که با یورش و جنگ‌های اعراب پیش آمده بود، اندک پیوست و پیوندی با گذشته خویش برقرار کرد. به عبارتی در دوران اسلامی، طب و شیوه طبابتی شروع به رونق گرفت که البته در عصر عباسی و دست‌کم پس از صد و اندی سال به پویایی و شکوفایی رسید و با عنوان طب اسلامی معروف و شناخته شد. طبی که از سه منبع مهم و اساسی دنیای پیش از اسلام و مقارن با ظهور اسلام برخوردار بود: ۱- طب ایرانی ۲- طب یونانی ۳- طب هندی.

باری طب هندی، به‌عنوان یکی از سه رکن مهم طب اسلامی به تدریج معروفیت خاصی نیز یافت؛ به‌گونه‌ای که یعقوبی، از مورخان بزرگ اسلامی، درباره پزشکی هندیان می‌نویسد: «هندیان اهل دانش و اندیشه و بر همه مردم در هر دانش برتری دارند، سخن آن‌ها در پزشکی نیز از همه پیش و کتاب پزشکیشان به نام «سسر» بر نشانه‌های بیماری‌ها و راه درمان و داروهای آن‌ها مشتمل است» (یعقوبی، ۱۳۴۳: ۱/ ۱۱۵)؛ اما درباره این مسأله مهم که طب هندی چگونه و از چه طریق به طب دوران اسلامی منتقل شده و با آن درآمیخته، گفتنی است که چنانچه بررسی اسناد و شواهد موجود اذعان دارند، در انتقال و شیوع درمانگری و متد طبی هندیان در طب اسلامی، چند عامل دخیل بوده‌اند و در این بین، طب هندی در دوران اسلامی در وهله نخست توسط پزشکان هندی و به‌طور مستقیم وارد دارالخلافه و سبب آشنایی مسلمانان با روش طبی هندوان شد. پزشکانی که البته در ایران و مرکز علمی جندی‌شاپور تعلیم یافته و سپس در قلمرو اسلامی مطرح شدند و رسوخ کردند؛ بنابراین این اطباء هندی بودند که با نگارش آثار خود سبب آشنایی

هرچه بیشتر دنیای اسلامی از راهکارها و شیوه‌های درمانی هندیان شدند و پرواضح است که سهم ایرانیان و ایران‌زمین و مراکز علمی آن نیز به‌عنوان عامل بنیادین در انتقال طب هندی به قلمرو اسلامی نقش تعیین‌کننده و اصلی ایفا می‌کند. به هر روی، در بین پزشکان مطرح هندی و از طبای مشهور جندی‌شاپوری، می‌توان از کنکه (Kanaka) / کبکه یا منکه هندی (قفطی، ۱۳۷۱: ۳۶۵) نام برد که با حمایت وزرای برمکی به دربار خلفای عباسی راه یافت و در نزد هارون‌الرشید منزلتی یافت. وی در طب و نجوم مهارتی داشت و به زبان فارسی، عربی و هندی مسلط بود (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۳۰۵-۳۶۰؛ صفا، ۲۵۳۶: ۸۸ / ۱). کنکه که ابوریحان بیرونی وی را با عنوان «کنگه هندی» منجم هارون برمی‌شمارد (بیرونی، ۱۳۸۹: ۲۰۴)، چند کتاب طبی و نجومی به مباشرت مترجمان از هندی به پهلوی یا عربی درآورد؛ بنابراین از نخستین طبای هندی بود که با ترجمه متون هندی، موجب آشنایی مسلمانان با طب هندی شد. از آن جمله است «کتاب السموم» منسوب به «شاناق» یکی از دانشمندان و پزشکان قدیم هند (صفا، ۲۵۳۶: ۸۸/۱). این کتاب برای یحیی بن خالد برمک به پهلوی به کمک «ابوحاتم البلخی» برگردانده شد و عباس بن سعید جوهری از موالی مأمون این اثر را به عربی برای مأمون ترجمه کرد (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۳۷۸). ابن ابی اصیبعه، ۱۳۴۹: ۱ / ۴۷۴ و ۴۷۵؛ کاتب چلبی، بی‌تا: ۱۴۲۵/۲). از دیگر آثار و تألیفات کنکه، که مورد توجه مسلمین قرار گرفت، می‌توان به آثار زیر اشاره کرد: سسرده (کُنَاشی در طب)، کتاب النمودار فی الأعمار؛ کتاب الاسرار الموالید (اسرار نوزادان)؛ کتاب القرانات الکبیر؛ کتاب القرانات الصغیر؛ کتاب الطب و هو یجری مجری کناش؛ اسما عقاقیر الهند که برای اسحق بن سلیمان تفسیر کرد (قفطی، ۱۳۷۱: ۳۶۷؛ ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۵۳۶).

از معاصران کنکه و یکی دیگر از مترجمان هندی «ابن دهن» بود که متعهد امور بیمارستان برامکه بود و کتبی از هندی به عربی نقل کرد (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۵۳۶؛ صفا، ۲۵۳۶: ۸۹/۱). در کنار این پزشک مترجم، «بهله هندی» را در زمره طبیبان هندی می‌توان برشمرد که به همراه گروهی دیگر به بغداد آمد. به گفته جاحظ به نقل از «معمر بن الاشعث» هنگامی که یحیی بن خالد برمکی، طبیبان هند همچون منکه، بازیگر، قلبرقل، سندباد و دیگران را از هند فراخواند، بهله نیز در شمار آنان بود (جاحظ، ۱۴۲۳: ۹۵/۱؛ قیروانی، بی‌تا: ۱۴۵/۱). طبق این مطلب، بهله طبیبی حاذق و مشهور و علاوه بر آن ادیبی بود که به مرکز خلافت اسلامی دعوت شد. پس از این پزشک هندی، فرزندش «صالح بن بهله الهندی» پزشک نامدار دیگر هندی و از پزشکان دربار هارون‌الرشید قرار

داشت که براساس قوانین و اصول هندیان درمانگری می‌کرد (قفطی، ۱۳۷۱: ۲۹۹-۳۰۰).

در دنیای اسلامی به اطبایی می‌توان برخورد که به روش هندیان درمانگری کرده و حتی گاهی همچون مورد مذکور با عملکرد خویش توانمندی و برتری طب هندی به طب یونانی را در نظر خلیفه و دیگران به اثبات می‌رسانند؛ طبی که البته مدت‌ها در ایران زمین شناخته شده و کاربرد داشت. جالب اینکه برخی از این پزشکان به صورت خانوادگی همچون خاندان بختیشوع و ماسویه به درمانگری مبادرت ورزیده و پاسدار آموزه‌های طب هندی بودند. از این قرار بود خاندان بهله هندی که پس از وی و پسرش، نوۀ وی حسن بن صالح هندی نیز به شغل خانوادگی طبابت اشتغال داشت (مبارکفوری، ۱۳۹۸: ۹۵؛ ابن ابی اصیبعه، ۱۳۴۹: ۴۲۲) و در دربار خلفا به خدمت مشغول بود.

از اطبای دیگر هندی که با درمانگری و آثار تألیفی و ترجمه‌ای خود در انتقال طب هندی به قلمرو اسلامی تأثیرگذار بود، می‌توان به «صنجهل / منهجل هندی» اشاره داشت که از مشاهیر علم طب و نجوم در عهد هارون و مأمون بود و تألیفاتی در این زمینه داشت که برخی از آن‌ها در منابع یادشده و مشتمل‌اند بر: شرک الهندی: این کتاب به فارسی بود و به عربی برگردانده شد، «موالید الکبیر و کتاب اسرار المسائل» (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۴۸۷؛ ابن ابی اصیبعه، ۱۳۴۹: ۴۷۳).

براین‌اساس در یک نگاه کلی می‌توان گفت با حضور این پزشکان هندی در عالم اسلامی نیز برخی کتاب‌های طب هندی در دوران اسلامی در ایران و جهان اسلام مورد استفاده قرار گرفت. طبق لیستی که ابن ندیم از این آثار ارائه می‌دهد، کتب هندی عبارت‌اند از: کتاب سسرده که منکه به دستور یحیی بن خالد برمکی تفسیری بر آن نوشت، کتاب استانگر الجامع (به تفسیر ابن دهن، از پزشکان عصر برمکی)، کتاب سیرک ترجمۀ عبدالله بن علی از فارسی به عربی (پیش‌تر در روزگار خسرو انوشیروان از هندی به پهلوی برگردانده شده بود)، کتاب سندستاق (به معنای زبده رستگاری‌ها) به ترجمۀ ابن دهن (رئیس بیمارستان گماشته برمکیان)، کتاب مختصر للهند فی العقاقیر (دوایجات)، کتاب علاجات الحبالی للهند، کتاب توقشتل (که در آن صددرصد درمان است)، کتاب روسا (دوینی) الهندیه فی علاجات النساء، کتاب السكر للهند، کتاب اسماء الهند (ترجمۀ منکه برای اسحاق بن سلیمان)، کتاب بابی الهندی فی اجناس الحمیات و سموها، کتاب التوهم فی الامراض و العلل (تألیف توقشتل هندی) (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۵۳۶-۵۳۲؛ نیز نک: یعقوبی، ۱۳۴۳: ۱/ ۱۱۵؛ Sezgin, 1967-1984/3; 187-202؛ سزگین، ۱۳۸۳: ۳/ ۱۸۷-۲۰۲).

۵- نقش ایرانیان در انتقال طب ایرانی به دنیای اسلامی

۵-۱- اطبای ایرانی و رویکرد به طب هندی

در کنار و همسو با پزشکان هندی، از عوامل اصلی و بنیادین در راهیابی طب هندی به عصر اسلامی و به‌ویژه تلفیق این نوع از درمانگری با طب اسلامی، نقش و سهمی است که به ایرانیان و دانشمندان و اطبای ایرانی باید قائل شد؛ زیرا از طریق مکتب پزشکی ایران، بسیاری از آثار و روش‌های طبابت و داروشناسی هندیان به جهان اسلام منتقل شد (جرجی زیدان، ۱۳۷۲: ۵۴۹). در واقع پژوهشگران مدرسه جندی شاپور را اصلی‌ترین واسطه انتقال پزشکی هند به جهان عربی‌زبان می‌شمردند و بدون وجود این مرکز، امکان آگاهی‌یافتن مسلمانان از آموزه‌های پزشکی هند را در چنین زمان کوتاهی منتفی می‌دانند (سزگین، ۱۳۸۳، ۳/ ۱۷۳، ۱۹۲-۱۹۳). همانگونه که ابن قفطی می‌نویسد: «امت هند نزد جمیع امم در طول زمان، معدن حکمت و ینبوع عدل و سیاست بوده‌اند، لیکن به سبب بعد یمان ما و بلاد ایشان، تصانیف و تالیف ایشان به ما نرسیده و از علوم ایشان الاقلیلی که از علماء ایشان شنیده باشیم، چیزی نزد ما نیست.» (قفطی، ۱۳۷۱: ۳۶۷)؛ بنابراین قسمت اعظم هر آنچه به عالم اسلامی از طب هندی رسیده، توسط ایرانیان و با ترجمه‌هایی است که ایرانیان از متون طبی ایشان داشتند. در میان دانشمندانی که در این انتقال دخیل بوده‌اند، می‌توان به ماسرجویه یا ماسرجیس (جندی‌شاپوری) طیب و مترجم سریانی‌نژاد (ابن جلجل، ۱۳۹۴: ۱۳۳) از مردم اهواز و تحصیل‌کرده در دانشگاه جندی‌شاپور اشاره داشت که در روزگار «مروان بن حکم» (۶۵-۶۴ق) می‌زیست و افزون بر اقدامات علمی مهمی که داشت (نک: ابن العبری، ۱۳۷۷: ۱۵۱؛ ابن ابی اصیبعه، ۱۳۴۹: ۴۱۱/۱؛ ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۵۲۸)، در طب هندی نیز متخصص بوده و داروهای بسیاری را که از خاورزمین مخصوصاً از هند وارد می‌شده، می‌شناخت و مورد تجویز قرار می‌داد (الگود، ۱۳۸۶: ۱۲۳).

باری طب ایرانی (خوزی)، طب هندی و آموزه‌های طبی هندیان را نیز در خود داشت و توسط پزشکان ایرانی به طب دوران اسلامی منتقل شد و با وجود اینکه گفته می‌شود در سرزمین مصر برخی همچون یکی از یاران بطلمیوس فیلادلفوس اقدام به جمع‌آوری کتاب‌های علمی، طبی و فلسفی سرزمین‌های مختلف، مانند هندوستان کرده و این امر در انتقال طب هندی به دنیای اسلام (هنگام فتح مصر به دست اعراب) مؤثر بوده‌است (قفطی، ۱۳۷۱: ۴۸۴-۴۸۵). جایگاه عمده در این بین را به ایرانیان باید داد که با کثرت و جدیت قابل ملاحظه‌ای به طب هندی در کنار طب

رایج در ایران پرداختند؛ بنابراین صحیح‌تر آن است که بگوییم سوی عملکرد و اقدامات برخی دانشمندان و صاحب‌منصبان که در ورود طبای هندی به دارالخلافه نقش اساسی را ایفا کردند و بدان‌ها خواهیم پرداخت، طب هندی پیش از هندیان و قبل از ورود طبای هندی به دارالخلافه توسط پزشکان ایرانی و طبای جندی‌شاپوری بود که معرفی شد و حتی در کنار طبای هندی که بدان‌ها اشاره شد، طبای بزرگ ایرانی در دوران اسلامی از افرادی بودند که از طب هندی، کارکرد و حتی تفاوت‌های آن با طب یونانی و ایرانی مطلع بودند و مهارتی بسزا در این طب داشتند؛ به‌طوری‌که حتی بسیار بهتر از طبای هندی از روش‌ها و شیوه‌های طب هندی در مقابل طب یونانی دفاع کرده و درصدد رواج و درآمیختگی آن با طب اسلامی برآمدند. در این بین اگر بخواهیم به تعدادی از این افراد که آگاهی قابل‌ملاحظه‌ای از طب هندی داشته و در آثار خویش توجه خاصی به آموزش و به‌کارگیری آن داشتند، اشاره داریم، می‌توان به «ابوالحسن علی بن سهل بن ربن طبری» (حدود ۱۶۰-۲۶۰ ه) طیب و منجم یهودی (قفطی، ۱۳۷۱: ۳۲۱)، از اهالی طبرستان پرداخت که کاتب «مازیار بن قارن» بود و پس از آنکه در سال ۲۲۴ مازیار در طبرستان به دست عمال عرب افتاد به ری و سپس به بغداد آمد (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۵۲۷؛ نیز نک: قفطی، ۱۳۷۱: ۲۵۹-۳۲۱). ربن طبری با نگارش «فردوس الحکمه» در سامرا (در سال سوم خلافت متوکل ۲۳۶ق)، نخستین مجموعه‌ی طبی در اسلام را در دسترس مسلمانان قرار داد. این کتاب مشتمل بر سی مقاله و پیش از ظهور رازی، مهم‌ترین و جامع‌ترین کتاب در فن پزشکی بوده‌است. نکته جالب و حائز اهمیت در این کتاب، اینکه در فردوس الحکمه طب بقراطی با معارف هندی آمیخته شده‌است.

در واقع ربن طبری در ۳۶۰ فصل کتاب خویش خلاصه‌ای از رشته‌های مختلف پزشکی آورده و گفتار چهارم از کتاب را با عنوان «من جوامع کتب الهند» در سی و شش باب به تحقیق در طب هندی اختصاص داده‌است (نصر، ۱۳۵۹: ۱۸۵؛ براون، ۱۳۳۷: ۵۴). او با توجه به کتاب «سسر» علم پزشکی را دارای هشت شعبه می‌داند؛ از قبیل: اطفالی، میلی (=چشم پزشکی)، مبضعی (=نیشتری، جراحی)، جسمی، ارواحی (=روان‌پزشکی)، تریاقی (=تریاقی، پادزهر)، باهی (=تقویت نیروی مردی)، مشب (=برگرداننده جوانی). در این میان رگ‌زدن و مرهم‌نهادن (مبضعی) و طبی که مربوط به درمان چشم است (میلی) را مختص جراحی هندیان می‌داند (ابن ربن طبری، ۱۹۲۸: ۵۵۸؛ محقق، ۱۳۷۸: ۲۴۱). ربن طبری در گفتار چهارم این کتاب، به مباحث ابزارآلات جراحی

اشاراتی داشته‌اند و در این باره به ایراد گزارشی از سسرده (سده ششم قبل از میلاد) و از مکتب پزشکی هندی پرداخته‌است (سزگین، ۱۳۸۰: ۱۹۷-۱۹۸).

بدین سان ربن طبری در ترویج و آگاهی بخشی از طب هندی در دوران اسلامی نقش عمده‌ای داشته و این پزشک ایرانی را باید از جمله دانشمندانی برشمرد که با علاقه‌مندی به طب هندی، به آموختن آن پرداخت (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۳۵۴؛ قفطی، ۱۳۷۱: ۳۲؛ ابن ابی اصیبعه، ۱۳۴۹: ۴۱۴).

پس از فردوس الحکمه و سواى آثار مهمی همچون الحاوی که افزون بر دستاوردهای پزشکان از بقراط و جالینوس تا حنین بن اسحاق به مؤلفان هندی نیز پرداخته و از دستاوردهای طبای هندی نیز بهره‌افز برده‌است (بیرونی، ۱۳۸۳: ۱۱۱)، می‌توان به «ابومنصور موقّق بن علی هروی» طبیب معروف و اثر بسیار مهم وی که طب هندی را به‌طور خاصی دارا بوده و تأثیر مهمی در طب اسلامی گذاشت، اشاره داشت. این پزشک ظاهراً اولین کسی است که در عهد منصور یکم سامانی در هرات درصدد تألیف کتابی به فارسی در داروشناسی برآمد. تنها کتابی که از او برجا مانده‌است، الابنیه عن حقایق الادویه است که در آن به بررسی ویژگی‌های ۵۶۱ ادویه مفرده می‌پردازد (المجوسی، ۱۲۹۴: ۵). او در پیشگفتار کتابش می‌گوید کتاب‌های «حکیمان پیشین و عالمان و طبیبان محدث» را جست‌وجو کرده‌است. وی به سبب موقعیت جغرافیایی نیز با طب هندی و طبی که در شرق ایران زمین رواج داشت، آشنایی بیشتری از دیگر طبای ایرانی داشت و گویا خود به هند سفر کرده‌است و توانسته بسیاری از روش‌ها و داروها را خود به چشم ببیند (هروی، ۱۳۴۶: ۸-۹). هروی در کنار ذکر پزشکان و آثار مهم یونانی و ایرانی، توجه خاصی به طب هندی داشته و این‌گونه برمی‌آید که او به پزشکان هندی علاقه‌مندتر بوده‌است. چنانکه درباره‌ی یونانیان و رومیان می‌نویسد: «به غلط افتاده‌اند، حکیمان هند بر صوابند و من راه حکیمان هند گرفته‌ام، از آن جهت که دارو آنجا بیشتر است و عقاقیر (داروها) آنجا تیزتر و خوش‌تر و همّت آن مردمان باستقصا اندر حکمت بالغ ترست و دیگر هرچه اندر این شش اقلیم یابند، از دارو و از غذا، همه به آن یک اقلیم موجود است» (هروی، ۱۳۴۶: ۵ ش).

در کنار ابومنصور هروی و موازی با اقدامات و کارهای این طبیب در رواج طب هندی در عالم اسلامی، کسی که با ورود به هند توانست اطلاعات عمیق‌تری نسبت به علوم هندی و دارویی هندیان به دست آورده و در اعتلای طب اسلامی و غنی‌ساختن آن گام مهمی بردارد، ابوریحان بیرونی (۳۶۲-۴۴۰ ق) است. وی نخستین مسلمانانی بود که در فلسفه هند تحقیق عمیقی کرد که

این امر در طی لشکرکشی‌های محمود به هند که بیرونی در برخی از آن‌ها همراه لشکریان بود، صورت گرفت و براین اساس کتاب «تحقیق ماللهند» را در سال ۱۰۳۰م به پایان رساند (بیرونی، ۱۳۸۳: ۱۷). در واقع سفر ابوریحان به هند و تأثیر آن در علم پزشکی، به گونه‌ای است که حتی برخی برآنند که: «مبادله علوم و دانش و هنرهای اسلامی، به خصوص علوم پزشکی بین شبه‌قاره هند و ایران، از قرن چهارم هجری با سفر ابوریحان بیرونی به هند آغاز شد که اهمیت زیادی دارد» (یوسفی هروی، ۱۳۹۱: ۹). ابوریحان تسلطی بر زبان‌های ایرانی (فارسی و خوارزمی) و زبان‌های یونانی، هندی و عربی داشت، بدین سان آخرین اثرش «الصیدنه فی الطب» که به عربی تألیف شد، تلفیقی بود از علوم پزشکی و شیوه‌های گیاه‌پزشکی ملل ایران و هند و یونان (نک: بیرونی، ۱۳۸۳: ۱۳ و ۵۷).

باری با رویکرد ایرانیان به طب هندی و به‌ویژه آثار مهم داروشناسان بزرگی چون ابومنصور هروی و ابوریحان بیرونی، طب هندی بیش‌ازپیش با طب اسلامی درآمیخته و همین امر بود که می‌بینیم در آثار پزشکان غرب اسلامی توجه به طب و داروهای هندی جلوه‌ای خاص می‌یابد؛ به طوری که ابوجعفر الغافقی مبتکرترین داروشناس مسلمان در کتابش به نام جامع المفردات (الادویه المفرده) بسیاری از مفرداتی را که در طب هندی و ایرانی مورد استفاده بود، گنجانده (نصر، ۱۳۵۹: ۱۰۵-۲۰۳) و یک قرن بعد، نویسنده اندلسی دیگری به نام ابن البیطار (متولد ۶۴۶)، به عنوان نماینده آخرین چهره برجسته از گیاه‌شناسان و داروشناسان اندلسی، در اثر خود برای داروهای هندی و اهمیت آن‌ها جایگاه خاصی را اختصاص داد.

۵-۲- دخالت ایرانیان (وزرا و پزشکان) در ترجمه متون هندی و انتقال آن به عالم اسلامی

دست‌یافتن مسلمانان به تألیفات یونانی، ایرانی و هندی، توسط مترجمانی بود که غالباً از ملل غیرعرب، از جمله ایرانیان و مسیحیان بودند؛ مانند: سریانیان، یعقوبیان و نستوریان و همچنین خاندان‌های مهمی از جمله خاندان بختیشیوع، ماسویه و حنین که سهم فرهنگی مهمی در دنیای اسلام داشتند (حنا الفاخوری، ۱۳۷۸: ۵۵۴). در این بین غیر از این خاندان‌های سریانی-ایرانی، خاندان‌های ایرانی نومسلمان مانند برامکه و سهل و نوبخت را باید برشمرد که با تدبیر و علم و آگاهی به علوم توانستند این نهضت را پیش ببرند و باعث شوند در قرون بعد ترجمه گسترش زیادی داشته باشد.

در حقیقت خاندان برمک نه تنها در عرصه سیاست و عمران و دانشمندی، بلکه افرادی همچون: خالد و جعفر و فضل در پشتیبانی از پزشکان ایرانی و انیرانی و هموارساختن انتقال علوم طبی به

عالم اسلامی مشهور بودند. این خاندان در جلب پزشکان هندی نیز کوشا بوده و درصدد بودند پزشکان ایرانی و حتی اقوام و ملل غیرایرانی که در گندی شاپور پیش ترها یا دوران اسلامی فعالیت داشتند را به دارالخلافه جلب کرده و از دانش ایشان بهره گیرند. در واقع در عصر اسلامی، مسلمانان به هند و دستاوردها و فرآورده‌های هندی نگرش خاص داشتند؛ به گونه‌ای که گردیزی درباره آن‌ها می‌نویسد «...و علم طب است ایشان را که اندر دیار مسلمانی کس چنان ندیده‌است. و دعوی‌های ایشان اندر طب فراوان است از نگاه‌داشتن تندرستی و بریدی بیماری و تأخیر پیری و زیادت قوت باه و جز از آن بازداشتن بیماری‌های کهن، چنانکه بعضی از دوستان ما دیده‌اند و بعضی شنیده‌ایم چیزهای عجایب» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۱۶). بدین سبب تلاش برمکیان فتح بابی بود در هندشناسی و به‌کارگیری علوم هندیان. گویا اهتمام برمکیان در هندشناسی سبب شد، اطلاعات گردآمده در اثری با عنوان کتاب فیه ملل الهند و ادیانها جمع شود و همچون روزگار ساسانی و عصر انوشیروان (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۲۰۳؛ نیز نک: تاراچند، ۱۳۵۲: ۱۵۲) علاقه یحیی به هندشناسی موجب شد تا کسانی را به هند فرستد تا برخی از گیاهان سودمند و داروهای مؤثر آن سامان و به عبارتی عقاقیر آن مملکت را جمع‌آوری کرده، همراه بیاورد (بیرونی، ۱۳۸۳: ۱۶۱). یحیی برمکی از تشویق مترجمان عرب برای ترجمه کتب یونانی و فارسی و هندی دریغ نمی‌ورزید و به این دلیل در زمان خلافت هارون کار ترجمه نضج و رونقی عظیم یافت. وی مکرر علما، فلاسفه، حکما و اطبای آن مملکت را به محضر می‌خواند (نک: بووا، ۱۳۳۶: ۶۶) و در این بین طبیعی هندی به نام «منکه» را مأمور کرد که آثار پزشکی هندی را به عربی ترجمه کند (بلعمی، ۱۳۷۳: ۱۲۰۷/۴؛ ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۳۶۰-۵۳۶). همچنین چنانچه پیش‌تر ذکر شد، گفته می‌شود جعفر بن یحیی برمکی طبیعی هندی با نام «صاحب بن نهالا/ صاحب بن بهله الهندی» را نیز از جندی‌شاپور به بالین رشید آورد (ابن العبری، ۱۳۷۷: ۱۸۲؛ قفطی، ۱۳۷۱: ۲۹۹).

درخصوص دلایل رویکرد خاص برمکیان به علوم هندی، افزون بر روحیه دانش‌دوستی اگر به گفته ابن‌الندیم که درباره ابوسهل نوبختی می‌نویسد: «در کتاب النهمطان خود معتقد بوده، علوم از جمله طب و نجوم در زمان زرتشت و به توصیه او از ایران به هند انتقال یافته‌است» (ابن‌الندیم، ۱۳۸۱: ۴۳۷-۴۳۶) باور داشته باشیم، می‌توان گفت این تأکید وزرای ایرانی و از جمله برمکیان در انتقال علوم هندی به عالم اسلامی را باید بازگرداندن و احیای علوم ایرانی در نزد ایشان قلمداد کرد. امری که در دوران ساسانی به‌عنوان یک ایدئولوژی پذیرفته‌شده و براساس آن اکثر علوم

موجود در هند و چین و یونان و روم را برگرفته از علوم ایرانی و ترجمه و بازنشر آن‌ها را ضرورت می‌شمردند (نک: بی‌نام، ۱۳۸۳: ۵۰؛ گوتاس، ۱۳۸۱: ۵۷؛ تفضلی، ۱۳۸۳: ۶۶).

۶- نتیجه

طب اسلامی تلفیقی است از دانش طبی تمدن‌های باستانی و در این بین نکته مهم اینکه دانشمندان هندی و طب هندی به‌عنوان یکی از سه رکن اساسی علوم پزشکی دوران اسلامی مطرح بوده و طب هندی با توجه به قابلیت برجسته‌ای که در درمانگری و شناخت داروهای طبی داشت، به‌زودی در عصر اسلامی نیز شهرت یافته و شیوه درمانگری هندیان به‌عنوان متدی خطیر و کاربردی، توجهی درخور یافت. درواقع طب هندی صدها سال پیش از میلاد و با اقدامات پزشکانی مانند سوشروتا، چرکه و حتی دین‌سالارانی همچون بودا، در دنیای باستان مطرح شده و به‌سبب رویکرد مطلوبی که به درمانگری در آموزه‌های دینی و فرهنگ هندیان وجود داشت، پزشکان هندی در دستیابی به شیوه‌های مختلف درمانی و به‌ویژه جراحی و کالبدشکافی به کامیابی و مهارت بسزایی نائل آمدند. بر این مبناست که در جریان ارتباطات مستقیم با ایرانیان و با برپایی بزرگ‌ترین مراکز علمی-درمانی در عصر ساسانی، پزشکان هندی روانه سرزمین ایران و جذب مراکز علمی ایرانی شدند و طب هندی در عصر ساسانی در کنار طب ایرانی و یونانی، مطرح و شهرتی بسزا یافت. با سقوط ساسانیان و به‌ویژه در دوران عباسی، در کنار طب ایرانی که توسط دانشمندان، اطبا و صاحب‌منصبان وارد قلمرو اسلامی شد، پزشکان هندی نیز به قلمرو اسلامی راه یافتند که البته در این راهیابی باید برای صاحب‌منصبان برجسته‌ای همچون خاندان برمکی سهم ویژه‌ای قائل شد؛ زیرا بزرگان این خاندان با تشویق و تحریک دانشمندان هندی و ایرانی به ترجمه و انتقال علوم هندی به مرکز خلافت اسلامی، در ترویج و شناسایی فرهنگ و علوم هندی خوش درخشیدند؛ بدین‌روی و البته به سبب پیشینه ارتباطات ایرانیان و هندیان و آگاهی ایرانیان از طب هندی، پزشکان و داروشناسان ایرانی، حتی بیش از هندیان در تبلیغ و به‌کارگیری متد طبی هندیان و بهره‌وری از داروهای هندی کوشیدند و درواقع نخستین آثار تألیفی طبی در عصر اسلامی که حاوی طب و داروهای طبی هندی بود، توسط ایرانیان نگاشته شد و به نوعی از طریق آثار پزشکان ایرانی بود که طب هندی وارد رقابت با طب رایج در آن روزگار و به‌ویژه طب یونانی شد.

۷- منابع

۱. آریان، لشکرکشی اسکندر، ترجمه محسن خادم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۸.

۲. ابن ابی اصیبعه، **عیون الانباء فی طبقات الاطباء**، جلد اول، ترجمه سید جعفر غضبان، محمود نجم آبادی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۹.
۳. ابن العبری، **مختصر تاریخ الدول**، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷.
۴. ابن بلخی، **فارسنامه ابن بلخی**، شیراز: بنیاد فارس شناسی، ۱۳۷۴.
۵. ابن جلجل، سلیمان بن حسان الاندلسی، **طبقات الاطباء و الحكماء**، ترجمه سید محمدکاظم امام، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۹۴.
۶. ابن ربن طبری، علی بن سهل، **فردوس الحکمه فی الطب**، برلین: چاپ محمدزبیر صدیقی، ۱۹۲۸.
۷. ابن مسکویه، ابوعلی، **تجارب الامم**، جلد ۱، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران: سروش، ۱۳۶۹.
۸. ابن ندیم، **کتاب الفهرست**، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران: اساطیر، ۱۳۸۱.
۹. الگود، سیریل، **تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی**، ترجمه باهر فرقانی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۱ و ۱۳۸۶.
۱۰. براون، ادوارد، **تاریخ طب اسلامی**، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۷.
۱۱. بروسیوس، ماریا، **شاهنشاهی هخامنشی از کوروش بزرگ تا اردشیر اول**، ترجمه هایده مشایخ، چاپ اول، تهران: نشر ماهی، ۱۳۸۸.
۱۲. بلعمی، ابوعلی، **تاریخنامه طبری**، جلد ۴، تحقیق محمد روشن، تهران: انتشارات البرز، ۱۳۷۳.
۱۳. بووا، لوسین، **برمکیان، بنا بر روایات مورخین عرب و ایرانی**، ترجمه عبدالحسین میکده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۳۶.
۱۴. بهرامی، روح‌الله، **انتقال دانش پزشکی هندیان اسلام به عالم**، فصلنامه تاریخ اسلام، دوره ۷، شماره ۱، صص ۳۴-۵، دانشگاه باقرالعلوم (علیه‌السلام): بهار ۱۳۸۵.
۱۵. بیرونی، ابوریحان، **الصیدنه فی الطب**، ترجمه (از روسی) باقر مظفرزاده، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۳.
۱۶. _____، **آثار الباقیه**، ترجمه اکبر دانا سرشت، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۹.
۱۷. بی‌نام، **اوپانیساده‌ها**، ترجمه مهدی جواهریان، پیام یزدانجو، تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۷.

۱۸. بی‌نام، راسته آموزه بزشکی مغان، گزارش رهام اشه و مسعود میرشاهی، تهران: اساطیر، ۱۳۸۳.
۱۹. بی‌نام، ریگ ودا، به تحقیق و ترجمه سید محمدرضا جلالی نائینی، تهران: نشر نقره، ۱۳۷۲.
۲۰. تاراچند، هجرت افسانه و داستان‌های هندی، آیین خند، سال ۱۰، شماره ۳، ۱۳۵۲.
۲۱. تفضلی، احمد، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۳.
۲۲. ثعالبی، ابو منصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل، غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم، ترجمه محمد فضائی، تهران: نشر نقره، ۱۳۶۸.
۲۳. جاحظ، عمرو بن بحر، البیان و التبیین، جلد ۱، تحقیق علی بوملحم، بیروت، دارالمکتبه الهلال، ۱۴۲۳ ق.
۲۴. جرجی زیدان، تاریخ تمدن اسلامی، ترجمه علی جواهر کلام، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۲.
۲۵. جلال نائینی، محمدرضا، ثنویان در عهد باستان، اصفهان: طوبی، ۱۳۸۴.
۲۶. حنا الفاخوری، تاریخ ادبیات زبان عربی، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: توس، ۱۳۷۸.
۲۷. خضر عکاو، رحاب، الموجز فی تاریخ الطب عند العرب. بیروت: دار المناهل، ۲۰۰۰ م.
۲۸. دامپی یر، تاریخ علم، ترجمه عبدالحسین آذرنگ تهران: انتشارات سمت، ۱۳۷۱.
۲۹. دورانت، ویل، تاریخ تمدن (مشرق‌زمین؛ گاهواره تمدن)، جلد ۱، ترجمه احمد آرام و دیگران، چاپ ۵، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۶.
۳۰. دورانت، ویل، تاریخ تمدن، جلد ۲، ترجمه احمد آرام و دیگران، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۷.
۳۱. رنان، کالین ا، تاریخ علم کمبریج، ترجمه حسن افشار، تهران: نشر مرکز، بی‌تا.
۳۲. سارتن، جورج، تاریخ علم، علم قدیم تا پایان دوره طلایی، ترجمه احمد آرام، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۴۶.
۳۳. سزگین، فواد، تاریخ نگارش‌های عربی، ترجمه، تدوین و آماده‌سازی مؤسسه فهرستگان، به اهتمام خانه کتاب، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۳.
۳۴. سیسیلی، دیودور، ایران و شرق باستان در کتابخانه تاریخی، ترجمه حمید بیکس، اسماعیل سنگاری، تهران: جامی، ۱۳۸۴.

۳۵. صفا، ذبیح‌الله، **تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی**، جلد ۱، تهران: امیرکبیر، ۲۵۳۶.
۳۶. طبری، محمدجریر، **تاریخ طبری**، جلد ۲، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۲.
۳۷. فردوسی، ابوالقاسم، **شاهنامه**، براساس نسخه ژول مل، به کوشش عبدالله اکبریان، تهران: انتشارات الهام، ۱۳۸۵.
۳۸. فنتزمر، گرهاد، **پنج هزار سال پزشکی**، ترجمه سیاوش آگاه، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶.
۳۹. الففطی، جمال‌الدین ابوالحسن، **تاریخ الحکما**، به کوشش بهمن دارایی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۱.
۴۰. قیروانی، ابراهیم بن علی، **زهر الآداب و ثمر الالباب**، جلد ۱، بیروت: دارالجیل، بی تا.
۴۱. کاتب چلبی، مصطفی بن عبدالله، **کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون**، جلد ۲، بغداد: مکتبه المثنی، بی تا.
۴۲. کاویانی پویا، حمید، **تاریخ بیمارستان‌ها و مراکز درمانی در ایران**، تهران: انتشارات المعی، ۱۳۹۳.
۴۳. _____، **تعامل و تبادلات علمی-فرهنگی ایران و هند در روزگار ساسانیان**، مطالعات شبه قاره، سال ۷، شماره ۲۵، صص ۹۳-۱۰۸، دانشگاه سیستان و بلوچستان: زمستان ۱۳۹۴.
۴۴. گردیزی، ابی سعید عبد الحی بن الضحاک بن محمود، **زین الاخبار**، مصحح: عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۳.
۴۵. گزنفون، **کوروش‌نامه**، ترجمه رضا مشایخی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
۴۶. گوتاس، دیمتری، **تفکر یونانی، فرهنگ عربی**، ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۱.
۴۷. مبارکفوری، قاضی ابوالعالی اطهر، **رجال السند و الهند الی القرن السابع**، قاهره: دارالانصار، چاپ نخست، ۱۳۹۸.
۴۸. المجوسی، علی بن عباس، **کامل الصناعه الطیبه**، الجزء الاول، قاهره، ۱۲۹۴.

۴۹. محقق، مهدی، هزار و پانصد یادداشت در مباحث لغوی و ادبی و تاریخی و فلسفی و کلامی و تاریخ علوم در اسلام، تهران، دانشگاه تهران: دانشگاه مک گیل، ۱۳۷۸.
۵۰. محمدی بلبان‌آباد، بدریه، الهوئی نظری، زهرا، انتقال طب هندی به جهان اسلام، مجله طب سنتی اسلام و ایران، سال ۳، شماره ۳، صص ۳۵۱-۳۶۴، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران: پاییز ۱۳۹۱.
۵۱. نجم‌آبادی، محمود، تاریخ طب در ایران، جلد ۱، تهران: نشر دانشگاه تهران، ۱۳۷۱.
۵۲. نصر، سید حسین، علم و تمدن در اسلام، ترجمه احمد آرام، تهران: انتشارات خوارزمی، ۱۳۵۹.
۵۳. هردوت، تواریخ، ترجمه وحید مازندرانی، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۸۶.
۵۴. هروی، موفق بن علی، الأبنیه عن حقائق الأدوية (روضه الأئس و منفعه النفس)، جلد ۱، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۶.
۵۵. یعقوبی، احمد بن یعقوب، تاریخ یعقوبی، جلد ۱، ترجمه ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۳.
۵۶. یوسفی هروی، یوسف بن محمد، ریاض الادویه، جلد ۱، چاپ اول، تهران: المعی، ۱۳۹۱.
57. Abbott, N. **Appendix Jundishapur: Apre Liminary Historical Sketch**, vol 7, Ars orientalis, 1968.
58. Kent, R.G, **Old Persian, New Haven, American Oriental Society**, 1953.
59. Majumdar, R.C, Gen. ed. **The History and Culture of the Indian people**, vol. 2, seventh ed. Bharatiya Vidya Bhavan, Mumbai, 2001.
60. Meadows, A.R. **The Adminstration of the Achaemenid empire**, John Curtis and nigel Tallis (ed), in forgotten Persian empire: The world of Ancient Persia, London: British Museum, (from p181 to p 210), 2005.
61. Ojha, K.C, **The history of foreign rule in ancient India**, Gyan, Allahabad, 1968.
62. Rana, R.D, **Pharmacy in Ancient India**, India Journal of science, 1987.
63. Sezgin, F. **Geschichte des arabischen Schrifttums**, vol 3, Leiden, 1967-1984.
64. Taylor. G.M, **The Physicians of Jundishapur**, University of California, Irvine sasanika: 2010.
65. Tenet, J.E, **Ceylon: an account of the island, physical, historical, and topographical with notices of its natural history**, antiquities and productions, vol I, London: 1860.
66. Thapliyal, U.P, **Foreign elements in ancient Indian society**, Manshiram, New Delhi, 1979: 44-48.
67. Wajestyk, D. **Medicine, India (the new Dictionary of the Ideas)**, Draft of 15th Agust 2003.